

על חזון המלך המשיח ותקופתו

מחבר: יהודה קיל

ישעיהו פרק י"א

מעיינות יום העצמאות ז', המחלקה לתרבות תורנית בגולה

תוכן המאמר:

במאמר זה סוקר קיל את תכונותיו של המלך המשיח ואת מעשיו ומנסה להעמיד נבואה זו באור תקופת התחדשות ישראל בארצו.

על חזון המלך המשיח ותקופתו

ישעיהו פרק י"א יהודה קיל

מתוך: מעיינות יום העצמאות ז', המחלקה לתרבות תורנית בגולה

תמצית:

במאמר זה סוקר קיל את תכונותיו של המלך המשיח ואת מעשיו ומנסה להעמיד נבואה זו באור תקופת התחדשות ישראל בארצו.

- (א) ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משורשיו יפרה:
(ב) ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה':
(ג) והריחו ביראת ה' ולא למראה עיניו ישפוט ולא למשמע אזניו יוכיח:
(ד) ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענווי ארץ והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע:
(ה) והיה צדק אזור מותניו והאמונה אזור חלציו:
(ו) וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבע ועגל וכפיר יחדו ונער קטן נהג בם:
(ז) ופרה ודוב תרעינה יחדו ירבצו ילדיהן ואריה כבקר יאכל תבן:
(ח) ושעשע יונק על חור פתן ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדה:
(ט) לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים: פ
(י) והיה ביום ההוא שרש ישי אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרשו והיתה מנוחתו כבוד: פ
(יא) והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר יישאר מאשור וממצרים ומפּתרוּס ומכּוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים:
(יב) ונשא נס לגוים ואסף נידחי ישראל ונפצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ:
(יג) וסרה קנאת אפרים וצררי יהודה יכרתו אפרים לא יקנא את

יהודה ויהודה לא יצור את אפרים:
(יד) ועפו בכתף פלשתים ימה יחדו יבזו את בני קדם אדום ומואב
משלוח ידם ובני עמון משמעתם:
(טו) והחרים ה' את לשון ים מצרים והניף ידו על הנהר בעים רוחו
והכהו לשבעה נחלים והדריך בנעלים:
(טז) והיתה מסלה לשאר עמו אשר יישאר מאשור כאשר היתה
לישראל ביום עלתו מארץ מצרים:
שני מאמרי חז"ל קובעים את העיקרון לפיו "נכתבה" הנבואה, והם: (א) "כל
נבואה שהוצרכה לדורות - נכתבה" (מגילה יד, ע"א); (ב) "כל נבואה
שהוצרכה לתורה" - נכתבה (סדר עולם רבה).

יצא מכאן שביחס לכל נבואה ונבואה רשאים אנו לשאול מהו הלימוד הגנוז
בנבואה זו "לדורות" - אף לדורנו במשמע - או מהו הקשר בין נבואה זו
לבין התורה ("שהוצרכה לתורה") כי הרי "אלמלא חטאו ישראל לא נית
להם אלא חמישה חומשי תורה (וספר יהושע בלבד)" [1].

על המלך המשיח ותקופתו ניבא ישעיהו רבות, ברם אנו נייחד את עיוננו
בפרק י"א בלבד, אם כי אין בדעתנו למצות את הפרק על כל בעיותיו.
נצמצם עצמנו בחיפוש במקורות לכמה מן המוטיבים שבחזון זה בתורה
("שהוצרכה לתורה") ובדברי הנביאים שקדמו לו.

יש להפנות תשומת לב לעובדה המתמיהה, שאף-על-פי שחזון זה נחשב
לאחד התיאורים הקלאסיים של המלך המשיח לא נזכר בו כלל לא שם
"המלך" ולא תוארו - "המשיח".

ייתכן שהשתקה זאת תובן על רקע חזונו הראשון של ישעיהו, "חזון
ההקדשה" בפרק ו' אשר בו חזה את הניגוד הדרמטי בין המלך האמיתי,
מלכו של עולם, "המלך ה' צבאות" אשר הוא "יושב על כסא רם ונשא ושוליו
מלאים את ההיכל, שרפים עומדים ממעל לו והם קוראים זה אל זה:
"קדוש, קדוש, קדוש, ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו!" - לבין המלך עוזיהו
המצורע, הקורא בוודאי, בהתאם לדין המצורע (ויקרא י"ג, מה) "טמא,
טמא" כשהוא עוטה על שפם בגדיו פרומים וראשו פרוע. ברם אין זו אלא
השערה, טעמו ונימוקו של הנביא נשארו כמוסים.

ועתה נדון על מקורותיהם של כמה מהמוטיבים שבפרקנו.

(א) מוצאו של המלך-המשיח:

על רקע של "ער הלבנון" הנופל ב"אדיר", שבו מסתיים פרק י, "ויצא חטר
מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה" [2].

חזון זה על מלכות "בית דוד", שדוד עצמו לא נזכר בו משום מה, משותף
הוא לכל ארבעת הנביאים שניבאו באותו פרק, אם כי כל אחד לפי סגנונו
הוא, כי "הרי נבואה אחת עולה לכמה נביאים ואין סגנון אחד עולה לכמה
נביאים" [3].

חזון זה הובטח לבית דוד על ידי נתן הנביא (שמואל ב פרק ז, יג-טז):

"הוא יבנה בית לשמי
וכוננתי את כסא ממלכתו עד עולם - - -
וחסדי לא יסור ממנו - - -
ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך,
כיסאך יהיה נכון עד עולם."

וזאת בהתאם לברכת יעקב ליהודה (בראשית פרק מט פסוק י):

"לא יסור שבט מיהודה
ומחוקק מבין רגליו
עד כי יבא שילה
ולו יקהת עמים."

(ב) תכונות המלך-המשיח:

מושל זה זוכה בחסד האלוהי של נבואה: "ונחה עליו רוח ה'" ובעוד שש תכונות-סגולות, והרי הן לפי הסדר:

- (א) ונחה עליו רוח ה'
- (ב) רוח חכמה
- (ג) ובינה
- (ד) רוח עצה
- (ה) וגבורה
- (ו) רוח דעת
- (ז) ויראת ה'

תכונה-סגולה זו האחרונה - "יראת ה'" - היא כה חזקה אצלו עד שהנביא חוזר ומציין אותה שנית בפסוק ג': "והריחו ביראת ה'". ובין שנפרש "והריחו" מלשון "רוח", כפי שפירש רש"י: "ומלא רוח יראת ה'" או שנפרשו לפי הרד"ק מלשון "ריח", כלומר: "במעט הבנה ירגיש בני אדם הטובים והרעים" או שנפרשו לפי אביו של רד"ק מלשון "רוח פיו", "רצוני לומר, כי דיבורו תמיד יהיה ביראת ה'", הרי ברור לנו שתכונה-סגולה זו היא מהעיקריות בין "שבע מתנות הרוח", נוסף על החסד העיקרי בו הוא זוכה - מתנת הנבואה: "ונחה עליו רוח ה'".

(ג) תפקידי המלך-המשיח:

בראש וראשונה: השיפוט.

על תפקיד זה מדובר בחזון זה פעמיים. פעם באופן שלילי - "לא למראה עיניו ישפוט", ופעם באופן חיובי - "ושפט בצדק דלים".

בתפקיד זה הוא נעשה שותף ל"אלוהים" (שפירושו שופט), "השופט כל הארץ" והרואה "ללב".

"כי האדם יראה לעיניים
וה' יראה ללבב" (שמואל א פרק טז פסוק ז)

תפקיד שני: התוכחה.

ושוב מוגדר תפקיד זה פעמיים: פעם באופן שלילי - "לא למשמע אזניו יוכיח", ופעם באופן חיובי - "והוכיח במישור לענווי ארץ".

תפקיד שלישי: השמדת הרשע.

תפקיד זה מתואר בצורה מיוחדת במינה, שלא שמענו דוגמתה:

"והכה ארץ בשבט פיו
וברוח שפתיו ימית רשע."

והנביא מסכם את חזונו, שמעשיו יגרמו להשלטת ה"צדק" ו"האמונה", לאחר שהן הן תכונותיו, המהוות מעין לבוש לו:

"והיה צדק אזור מותניו
והאמונה אזור חלציו."

(ד) היקף תחום-פעלו והשפעתו של המלך-המשיח:

השפעתו לא תצמצם בישראל בלבד (ב"הר קדשו") כי אם תתפשט על כל העמים:

"והיה ביום ההוא,

שרש ישי אשר עמד לנס עמים,
אליו גוים ידרשו
והיתה מנחתו כבוד."

כדוגמת מה ששמענו בחזון הר-הבית של נביאנו בפרק ב:

"ונהרו אליו כל הגוים - - -
כי מציון תצא תורה - - -
ושפט בין הגוים - - -
והוכיח לעמים רבים - - -"

שני החזונות משלימים זה את זה.

(ה) המקורות לתכונות אלה בתורה:

לתכונות וסגולות האלה ישנם שרשים במציאות הריאלית-ההיסטורית
וה"חזיונית", הן בתורה והן בתיאורים שבנביאים ראשונים, כי הן הן
התכונות והסגולות הנדרשות ברובן משופט בישראל. הרי כך אנו קוראים
בפרשת יתרו (שמות יח, כא):

ואתה תחזה מכל העם:
(א) אנשי חיל
(ב) יראי אלוהים
(ג) אנשי אמת
(ד) שנאי בצע.

ובפרשת דברים (דברים א, יג) פונה משה לעם:

הבו לכם אנשים:
(א) חכמים
(ב) ונבונים
(ג) וידועים לשבטיכם[4].

ואילו בפרשת המלך (דברים יז) נאמר בין שאר חובות המלך:

"והיתה = (היינו ספר התורה) עמו,
וקרא בו כל ימי חייו,
למען ילמד ליראה את ה' אלוהיו - - -
לשמור את כל דברי התורה הזאת
ואת החוקים האלה לעשותם."

ובאשר להשלטת "הצדק" - הרי נצטוונו בפרשת שופטים טז, כ:

"צדק צדק תרדוף
למען תחיה וירשת את הארץ,
אשר ה' אלוהיך נתן לך."

מקורות אלה מאשרים שרוב התכונות הנזכרות בפרקנו: (א) גבורה (אנשי
חיל), (ב) חכמה, (ג) בינה, (ד) ויראת ה', הן הן התכונות הנדרשות מן
השופט בישראל.

ידוע שמעיקרי תפקידיו של המלך היה - השיפוט. "שימה לנו מלך לשפטנו
ככל הגוים" או "תנה לנו מלך לשפטנו" (שמ"א ז, ה-ו). על ידי כך נוכל
להבין את החובה המיוחדת שבכתיבת ספר תורה שני ("משנה תורה")
המוטלת על המלך - ואת חובתו ללמוד "ליראה את ה' אלוהיו" (היא התכונה
המודגשת פעמיים בפרקנו), כי הרי מתפקידו לדאוג לשמירת התורה
ולהשלטתה על ידי "עשיית" חוקיה.

יתר על כן, בשיפוט בפועל עסקו כנראה כל מלכי ישראל. "כסאות למשפט

כסאות לבית דוד" (תהלים קכב, ה). בפירוש מסופר על דוד (=אבשלום), שלמה ("משפט הנשים הזונות" ובקשתו "לב שומע לשפוט עמך") ועוד[5], שעסקו בשיפוט עד לתביעתם של הנביאים ה"אחרונים" ממלכי יהודה לשפוט משפט צדק:

"בית דוד, כה אמר ה':
דינו לבוקר משפט
הצילו גזול מיד עושק." (ירמיה כא, יב)

(ו) אב-טיפוס של נביא-מושל-שופט:

ברם, כאב-טיפוס למלך המשיח, שהוא בפועל נביא-מושל-שופט, משמש לדעתנו "אדון הנביאים" - משה רבנו, אשר זכה שה' "ידעו פנים אל פנים", העוסק בשיפוט "בין איש ובין רעהו" (שמות יח) במשך כל היום, המוכיח את הרשעים ומשמידם (במדבר טו), המקנא קנאת ה' (במעשה העגל), והלוחם מלחמות ישראל (סיחון ועוג), והמחונן גם בגבורה פיסית: "לא כהתה עינו ולא נס ליחה" (בגיל של מאה ועשרים שנה).

בסיכום: כל התכונות וסגולות הרוח, בהן ניחן המלך המשיח, מצויות באישיותו של משה רבנו.

יתר על כן, נדמה לנו שגם אותה תכונה מופלאה, ההופכת את המלך-המשיח, אצל כמה מחוקרי המקרא הלא יהודיים, למשהו "על-אנושי" והוא:

"להכות ארץ בשבט פיו
וברוח שפתיו להמית רשע"

לקוחה מתיאור דמותו של משה בתורה, שהרי בפרשת קרח (במדבר טז, כה-לד) מסופר:

ויקם משה וילך אל דתן ואבירם וילכו אחריו זקני ישראל.

"וידבר אל העדה לאמור: סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה - - -
ויאמר משה: בזאת תדעון כי ה' שלחני לעשות את כל המעשים האלה,
כי לא מלבי.
אם כמות כל האדם ימתון אלה ופקדת כל האדם יפקד עליהם,
לא ה' שלחני!
ואם בריאה יבא ה' ופצתה האדמה את פיה ובלעה אתם
ואת כל אשר להם וירדו חיים
שאלה וידעתם כי נאצו האנשים האלה את ה'!"

והכתוב ממשיך:

"ויהי ככלותו לדבר את כל הדברים האלה ותבקע האדמה אשר תחתיהם."

ואחרי זה מתואר בפרטות הנס, אלא שבמקום המלים "שאול" ו"אדמה" באה המלה "ארץ" שלוש פעמים (!).

"ותפתח הארץ את פיה ותבלע אתם ואת בתיהם - - - ותכס עליהם הארץ - - - וכל ישראל אשר סביבתיהם נסו לקלם, כי אמרו פן תבלענו הארץ!"

(ובפרק יז, פסוק ו' מתלוננים כל העדה: "אתם המיתם את עם ה'!")

כאן דוגמה קלאסית כיצד אדון הנביאים מכה רשעים "בשבט פיו" וב"רוח

שפתיו" ממיתם באמצעות "בריאה" מיוחדת במינה - "פי הארץ".

נדמה לנו שגם המלה "ארץ" שבפסוק בישעיה, המתפרשת על ידי רוב הפרשנים במשמעות "עריץ" - יכולה להתפרש אולי כפשוטה, היינו ל"ארץ" או מכה את הרשעים באמצעות "הארץ". יתכן אפוא שפרשת משה-קרח מרחפת לעיני הנביא בשעת חזונו זה - ומכאן גם השימוש ב"רשע" וב"ארץ" -

"והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע."

זאת ועוד. חז"ל תיארו גם את הכאת המצרי, מעשהו הראשון של משה להשלטת הצדק, על ידי כך "שהרגו בשם המפורש". פירוש זה מובא, כידוע, על ידי רש"י לשמות ב, ד: "הלהרגני אתה אומר", והוא לקוח משמות-רבה א, לד:

**"ויך את המצרי" - במה הרגו?
- ר' אביתר אמר: הכהו באגרופ,
יש אומרים: מגרופי של טיט נטל והוציא את מוחו.
רבנן אמרי: הזכיר את השם והרגו, שנאמר:
"הלהרגני אתה אומר".**

(ז) ונחה עליו רוח ה':

באשר ל"תכונתו" הראשונה - היא הנבואה שיותר משהיא סגולה יש לראותה כחסד אלוהי, לו זוכה בחיר ה' - יש לאמור שלא רק שה' הבטיח לישראל בדברים יח, טו:

**"נביא מקרברך מאחריך כמני (=היינו דומה למשה)
יקים לך ה' אלוהיך,
אליו תשמעו!"**

כי אם גם שבעים הזקנים שבימי משה, והם לפי המסורת בית-הדין הגדול המוסמך (=סנהדרין גדולה) הראשון, זכו לכך שנאצל עליהם מן "הרוח" אשר על משה (במדבר יא, כה):

**"ויהי כנוח עליהם הרוח
ויתנבאו ולא יספו."**

(מקבילים הביטויים "כנוח הרוח" - "ונחה עליו רוח ה'").

גם כמה מן השופטים "אשר צויתי - על עמי ישראל" (שמ"ב ז, יא) - זכו לנבואה. אף שלושת המלכים (השופטים בפועל) הראשונים זכו לנבואה:

(א) שאול - "הגם שאול בנביאים" (שמ"א י, יא). ומסופר על התנבאותו הפומבית פעמיים; בפעם הראשונה, עת התקיימו אותות שמואל (שמ"א י, ט-י):

**"ויהפוך לו אלוהים לב אחר - - -
ותצלח עליו רוח אלוהים
ויתנבא בתוכם."**

ובפעם השנייה - לאחר קריעת מלכותו ממנו, ושוב ברמה על ידי שמואל (שמ"א יט, כג-כד):

(ב) דוד - רוח ה' דבר בי

ומלתו על לשוני (שמ"ב כג, ב).

(ג) שלמה - בגבעון נראה ה' אל שלמה בחלום הלילה (מל"א ג, ה) [6].

על תקופתו של המלך-המשיח

(א) שלום עולמים

בין שנפרש את הפסוקים ו-ח שבחזונו כפשוטם (רמב"ן) ובין שנפרשם כמשל על שלום-העולם (רמב"ם), ברור שהחזון:

"ושעשע יונק על חור פתן
ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדה."

הוא חזרה לימי גן עדן, לימים שקדמו לחטא (בראשית ג, טו):

"ואיבה אשית בינך ובין האישה
ובין זרעך ובין זרעה."

חזון זה של שלום הוא בהתאם לדברי הברכה שבפרשת הברית (ויקרא כו, ו):

"ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד
והשבתי חיה רעה מן הארץ
וחרב לא תעבר בארצכם[7]."

(ב) קיבוץ גלויות

תיאור זה של קיבוץ גלויות מזכיר את "יום עלותו מארץ מצרים", אלא שחזונו עולה עליו (על תיאור יציאת מצרים) בהיקפו, כהבטחתו יתברך (דברים ל, ב-י): "והיטיבך והרבך מאבותיך". (א) שם - בגאולה ראשונה - קריעת ים סוף ואילו כאן - לא רק החרמת "לשון מצרים" כי אם גם ה"נהר" - הוא נהר פרת!

(ב) ביציאת מצרים - מארץ אחת ואילו בגאולה העתידה - משבעה עמים (ונוסף לכך "איי הים"):

מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים[8].

(ג) כיבוש

אף הכיבוש יעלה בהיקפו על השטח שהותר ל"עולי מצרים" לכבשו. על עולי מצרים נאסר להתגרות מלחמה באדום, במואב ובבני עמון, ואילו בגאולה העתידה:

"יחדו יבזו את בני קדם
אדום ומואב - משלוח ידם
ובני עמון - משמעתם."

כיבוש שלוש הארצות האחרונות, שנאסר במפורש ל"עולי מצרים", היה בהתאם לנבואתו של "שתום-העין" - בלעם (במדבר כד, יז-יח):

אשורנו ולא קרוב
וקם שבט מישראל
וקרקר כל בני שת[9]
והיה ירשה שער איביו

אראנו ולא עתה
דרך כוכב מיעקב
ומחץ פאתי מואב
והיה אדום ירשה

וישראל עשה חיל!

(ד) דרך הגאולים

יצוין שאף ראשיתו של הכתוב: "ועפו בכתף פלשתים ימה" הוא בהתאם

למעשים שהתרחשו ביציאת מצרים - אבל גם בניגוד להם.

בהתאם: "ועפו" - כתוב ביציאת מצרים: "ואשא אתכם על כנפי נשרים".

בניגוד: "בכתף פלשתים ימה", היינו "דרך ארץ פלשתים" בניגוד ליציאת מצרים: "ולא נחם אלוהים דרך ארץ פלשתים"^[10].

(ה) לאופייה הרוחני של התקופה

נציין את סימן ההיכר האופייני של התקופה, המצב הרוחני (נוסף לשלום הפנימי והעולמי):

"כי מלאה הארץ דעה את ה'
כמים לים מכסים."

תיאור זה אינו אלא חזרה למצב הרוחני, בו היה נמצא ישראל בשעת יציאת מצרים ("זה אלי ואנוהו": "ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל -- -- --", בשעת מעמד הר סיני ובחנוכת המשכן^[11]).

אלא שבשעת יציאת מצרים היתה מציאות רוחנית זו עראית וחולפת ואילו בגאולה העתידה תיהפך מציאות רוחנית זו למתמדת (במדבר יא, כט):

"ומי ייתן כל עם ה' - נביאים
כי ייתן ה' את רוחו עליהם."

משאלתו זו של משה - נהפכת בחזונו למציאות מתמדת:

"כי מלאה הארץ דעה את ה'
כמים לים מכסים"^[12].

לאור הנאמר נראה שמותר לנו לסכם, שנבואתו זו של ישעיהו מעורה בכל שורשיה בתורה ובדברי הנביאים שקדמוהו. יתר על כן, דמותו של הגואל הראשון - משה - משמשת לו אב-טיפוס לדמותו של הגואל "באחרית הימים", כשם שיציאת מצרים משמשת לו רקע "לגאולה האחרונה" העולה בהיקפה על הראשונה:

"והיטיבך -- -- -- מאבותיך -- -- --"

ונסיים: כשם שזכינו לראות אפס קצהו מחזונו:

"ואסף נידחי ישראל ונפצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ."

כן נזכה לראות בקרוב את סימני ההיכר הרוחניים של "ראשית צמיחת גאולתנו":

"כי מלאה הארץ דעה את ה'
כמים לים מכסים."

[1] נדרים כ"ב, ע"ב. בקשר לספר יהושע נאמר שהוא, "ערכה של ארץ ישראל".

[2] ראה מלבי"ם לפסוק זה.

[3] הושע ניבא (ג, ה): "אחר ישבו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם ופחדו אל ה' ואל טובו באחרית הימים"

וכן עמוס (ט, יא): "ביום ההוא אקים את סכת דויד הנפלת וגדרתי את פרציהן והרסטיו אקים ובניתיה כימי עולם"

וכן מיכה (ה, א): "ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות

[4] ראה משלי ח.

[5] מל"א ג, ט; והשווה עוד שם ז, ז: "ואולם הכסא אשר ישפוט שם".

[6] בהזדמנות זו נעיר שהתכונות והסגולות העיקריות של המלך-המשיח המנויות בחזונו מצויות גם "בדברי דוד האחרונים" (שמ"ב כג):

ונאם הגבר הקם על ונעים זמרות ישראל.	נאם דוד בן ישי משיח אלוהי יעקב	
ומלתו על לשוני. לי דבר צור ישראל	רוח ה' דבר בי אמר אלוהי ישראל	נבואה
מושל יראת אלוהים בקר לא עבות	מושל באדם צדיק וכאור בקר יזרח שמש מנגה ממטר דשא מארץ. כי לא כן ביתי עם אל כי ברית עולם שם לי ערוכה בכל ושמרה - - - ובלייעל כקוץ מנד כלהם	תאור זוהר תקופתו נצחיות ביתו עד להשמדת הרשע

וכן בתהלים ב, ב-ג: ידון עמך בצדק וענייך במשפט. יישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה.

[7] וכן בהושע ב, כ: "וכרתי להם ברית ביום ההוא עם חית השדה ועם עוף השמים ורמש האדמה, וקשת וחרב ומלחמה אשבר מן הארץ".

[8] גם אם פתרוס היא מחוז של מצרים - הרי כאן שבעה עמים, כולל איי הים.

[9] יתכן שבני שת היינו בני קדם, ואם כן תהיה שלמה ההקבלה.

[10] לצורתו הספרותית של "חזון התקופה":
רבות הן המקבילות הספרותיות מחזונו זה לתורה - ולא נביאן כולן. נציין רק את
הבולטות ביותר: "הר קדשי", "יוסף ה' שנית ידו לקנות" (הלקוחות "משירת הים":
"תביאמו ותטעמו בהר נחלתך", "עם זו קנית"). כן גם שירת הגאולים בפרק הבא (יב)
מושפעת משירת הים: "כי עזי וזמרת יה", "כי גאות עשה" וכו'. רבות הן המקבילות
לחזונו זה בפרקי אמ"ת. והמעוין יוכל למצוא אותן אצל י. קויפמן, תולדות האמונה
הישראלית כרך ו.

[11] נסתפק במובאות אחדות בעניין זה:
השמע עם קול אלוהים מדבר מתוך האש
כאשר שמעת אתה ויחי? (דברים ד, לג);
"וירא כבוד ה' אל כל העם" (ויקרא ט, צג) בשעת חנוכת המשכן; ושיא הברכה בויקרא
כח, יא: "ונתתי משכני בתוכם".

[12] השווה את התיאור הנפלא של ימות המשיח בסוף הלכות מלכים להרמב"ם.